

УДК 811.161.2'36

Ірина Ярошевич, канд. філол. наук, доц.
КНЕУ імені Вадима Гетьмана, Київ

**ТЕРМІНОТВОРЧИСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИСТІВ
ПЕРІОДУ XVI–XVII СТ.
(РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД)**

У статті порушено проблему теоретичного осмислення й опрацювання основних понять морфології як одного зі складників граматики у працях українських мовознавців старої доби. Зокрема, простежено еволюційні процеси у вивченні частин мови, морфологічних категорій і форм та термінологічне їх вираження.

Ключові слова: морфологія, частини мови, морфологічна категорія, термін, морфологічна термінологія.

До важливих завдань мовознавчої науки в галузі вивчення окремих терміносистем та підсистем належить простеження шляхів їхнього формування, визначення основних етапів у процесі розвитку мови й науки про неї. Як зазначають дослідники, граматична думка, об'єктом якої є структура мови як окремого феномена, виникає передусім у зв'язку з потребами нормалізації літературної мови [Німчук 1985 : 4]. Ці потреби глибоко усвідомлювали граматисти в усі періоди функціонування української мови, починаючи від найдавніших часів до сьогодення. Адже зі ступенем розвитку мови й науки про неї на кожному з його етапів виникають усе нові й нові проблеми в дослідженні мовних явищ, які потребують чіткої дефініції, однакового розуміння лінгвістичних понять, вироблення й систематизації термінологічних найменувань цих понять, кодифікації й запровадження їх у наукову практику.

Методологічною основою наукових пошуків у різних галузях знань, у тому числі й у мовознавстві, є розуміння теоретичних засад сучасних досліджень у тісному зв'язку з теоретичними надбаннями минулих епох, засвідченими писемними джерелами, матеріал яких дає змогу широкому колу дослідників-мовознавців спостерігати сталі й динамічні процеси в історії розвитку української літературної мови на всіх її рівнях протягом різних періодів функціонування, відкриває можливість простеження внутрішнього зв'язку між явищами мови у їх послідовності, сприяє з'ясуванню причин виникнення змін у їхньому вивченні та термінологічному вираженні. Мовознавці свідомі того, що "синхронний стан мови глибоко збагнути можна лише через пізнання

закономірностей змін мови в часі; саме тому історична парадигма в лінгвістиці зберігає пріоритетність і в добу оновлення дослідницьких напрямів у мовознавстві” [Гриценко : 5].

Досліджуючи шляхи формування української літературної мови, відомий славіст Ю. Шевельов зазначав, що літературна мова “виростає зі співпраці визначних і менш визначних сучасників і з переємності досвіду й змагань поколінь” [Шевельов : 7]. Це висловлювання вважаємо актуальним і щодо визначення ролі першоджерел у випрацюванні теоретичних засад граматичної думки в Україні, осмислення основних її понять та термінологічного їх вираження.

Кінець XVI й особливо XVII ст. учені слушно вважають важливим періодом в історії розвитку граматики як науки. Відомий учений-енциклопедист, дослідник історії становлення й розвитку української граматичної термінології І. Огієнко зазначав, що в цей період в Україні “пишним цвітом <...> зацвіла наука, а разом із нею і граматична література” [Огієнко 1908 : 95], і далі: “<...> наша мова дуже гнучка й зовсім придатна для творення термінологічних назв” [Огієнко 1935 : 493].

У цій статті зосереджено увагу на проблемі осмислення й випрацювання теоретичних засад одного з найважливіших і невід’ємних складників граматики – морфології, її понять, позначуваних відповідними термінами, на матеріалі перших граматичних праць найдавнішого періоду в історії українського мовознавства. Метою дослідження є розгляд частиномовної класифікації слів й інвентаризації властивих виокремлюваним частинам мови морфологічних категорій і форм, а також простеження еволюційних процесів у термінотворенні; водночас передбачено виявити ті зміни, які спостерігаємо на сучасному етапі в розвитковій теорії й практиці морфології у зв’язку з поглибленим вивченням морфологічних одиниць та різними науковими підходами, що характеризують стан сучасного мовознавства.

Глибоко усвідомлюючи важливість писемних джерел для вивчення історії мови й окремих її рівнів, у другій половині минулого століття українські мовознавці активізували свою діяльність на видання і лінгвістичний опис різножанрових пам’яток української мови старої доби, у тому числі й перших граматичних праць.

Найдавнішою граматичною працею на слов’янських землях, у якій уперше в славістиці, а отже, й українському мовознавстві закладено перші цеглини в підвалини найзагальнішої теорії морфології, вважають трактат “О осмихъ частехъ слова” (далі – Трактат), датований у східнослов’янських списках XVI–XVII ст. [Ягич : 311–365]. У Трактаті здійснено найзагальніший опис основних морфологічних одиниць – частин

мови – згідно з класичною давньогрецькою традицією, перенесеною на слов'янський мовний ґрунт.

За спостереженням відомого історіографа українського мовознавства В. Німчука, цей трактат є першою спробою “притосувати вчення греків і візантійців до слов'янського мовного матеріалу, осмислити особливості слов'янської морфологічної системи, виробити слов'янську мовознавчу термінологію” [Німчук 1985 : 30]. Причому, як зауважує вчений, “усі грецькі терміни в трактаті перекладено, жодного не запозичено в грецькому звучанні”, і далі: “слов'янський граматист не сліпо калькував грецькі терміни, а перекладав їх згідно з тодішнім розумінням класів слів, даючи відповідні найабстрактніші слов'янські відповідники до грецьких термінів” [Німчук 1985 : 23].

У цьому Трактаті подано такі слов'янські назви частин мови: *имя* (крім іменників, цим терміном тривалий час позначали прикметники числівники і деякі займенникові слова), *рѣчь* (на позначення дієслова), *мѣсто имени* (на позначення займенникових слів), *нарѣчіе* (прислівник), *причастіе* (дієприкметник), *предлогъ* (прийменник), *союзъ* (сполучник) і *различіе* (термін, яким позначено невластивий слов'янським мовам артикль). Звернемо увагу на те, що, розподіляючи слова за частинами мови, слов'янський граматист оминає важливе теоретичне питання, пов'язане з визначенням критеріїв, за якими здійснено цей поділ. Цієї проблеми не зачіпають і автори граматики кінця XVI–XVII ст. Л. Зизаній, М. Смотрицький, І. Ужєвич: вона постане на пізнішому етапі розвитку граматичного вчення про слово в результаті поглибленого вивчення його лексико-граматичних і функційних ознак. Привертає увагу той факт, що в граматичних працях зазначеного періоду найбільше місця відведено морфології, розділові граматики, позначуваного терміном *етимологія*, що не відповідає сучасному розумінню цього поняття. У морфології, стверджують дослідники, “укарбовано розмаїття й неповторні вияви мовної структури”, саме вона в подальшому стала “випробою нових граматичних концепцій і творчих пошуків” [Вихованець 2004 : 6].

Поділ у Трактаті слів на окремі частини мови та їх термінологічне позначення використали автори давніх граматики, у яких із позицій тогочасної лінгвістичної науки значно розширено теорію морфології, конкретизовано розуміння основних її понять і категорій, досить широко представлено парадигматику морфологічних одиниць, удосконалено термінологію. Динаміку цього процесу в розбудові й удосконаленні теорії і практики морфології виразно засвідчують праці українських граматистів старої доби – створена викладачами й студентами Львівської братської школи “Грамматика доброглаголиваго еллино-

словенського язика” (умовна її назва “Грецько-словенороська грамати-ка”, або “Адельфотес”, далі – Грам. 1591), “Грамматика словенска” Л. Зизанія (далі – Грам. 1596), “Грамматіки славенскія правилное син-тагма” М. Смотрицького (далі – Грам. 1619) та “Грамматыка словенс-кая” І. Ужевича (далі – Грам. 1643). У контексті зазначених граматич-них праць, присвячених описові граматичної структури церковно-слов’янської мови, граматику І. Ужевича варто розглядати дещо особібно, оскільки, незважаючи на її назву, учені справедливо вважають першою у вітчизняній науці граматику староукраїнської мови [Жов-тобрюх 1976 : 167–169]. Хоча церковнослов’янську і рідну староукра-їнську мову автор вважав різновидами однієї мови, насправді він опи-сував тогочасну систему української мови [Німчук 1985 : 155; Жовто-брюх 1982 : 51–58]. Автори зазначених грамастик виявили новаторсь-кий підхід у вдосконаленні лінгвістичної термінології, випрацьованої в Трактаті. Зокрема, у Грам. 1591 та Грам. 1596 двослівний термін *мѣсто имени* Трактату замінено однослівним *мѣстоимя*, а багатознач-ний термін *рѣчь* – терміном *глаголь*. Ще далі від своїх попередників пішов М. Смотрицький у термінологічному вираженні частин мови. Зберігши традиційно виокремлювані вісім частин мови, він свідомо відійшов від грецької схеми, передусім вилучив із їхнього складу *раз-личіє* (артикль), замість нього вчений увів поняття *вигук* як окремої частини мови, позначивши його терміном *междометіє* (Грам. 1619). На позначення займенника запроваджено модифікований термін *мѣсто-именіє*. Ці ж вісім частин мови, у тому числі й *вигук* (*interjectio*), досить стисло аналізує й І. Ужевич.

Починаючи з Трактату, основну увагу граматики середньовіччя зо-среджують на описові двох основних класів слів – імен і дієслів, та це й зрозуміло, адже саме в цих класах виявлено найбільшу кількість морфо-логічних категорій та широку парадигматику форм, на позначення яких випрацьовано такі терміни, більшістю із яких послуговувалися у своїх дослідженнях українські граматики майже до середини ХІХ ст., коли постала нагальна потреба створення своєї, власне української наукової граматичної термінології на живомовній народній основі.

У Трактаті здійснено також поділ імен за родами (*имена мужеско, женсько, среднее*), за числами (*число единствено, двойствено, мно-жествено*) та за відмінками. Терміни *рід* і *число* збереглися і в сучас-ній українській термінології, а для позначення категорії відмінка в Трактаті використано паралельно два терміни – *паденіє* і *падежь*, які, на думку дослідників, є не досить вдалимими через незрозумілість змісту цього граматичного поняття [Москаленко : 102], тоді як насправді його

семантичну структуру пов'язують зі значенням 'міняти, змінювати' (йдеться про зміну закінчень у формах імен) [Ярошевич : 107]. У Грам. 1591 відкинуто термін *паденіє* і послідовно вживано лише термін *падежъ*, що його фіксують і подальші граматики – Грам. 1596 та Грам. 1619. До речі, цей термін та більшість створених українськими граматастами інших термінів є нормативними в російському мовознавстві.

Категорія відмінка у Трактаті представлена п'ятикомпонентним складом (на відміну від сучасного семикомпонентного). На позначення назв відмінків у ньому випрацювано такі терміни: *права* (називний), *родна* (родовий), *виновна* (знахідний), *дателна* (давальний) і *звателна* (кличний). Принагідно зауважимо, що саме з цієї найдавнішої праці вже можна говорити про виокремлення кличного відмінка як однієї з грамам відмінкової системи української мови. У Грам. 1591 теж п'ять відмінків, проте в ній удосконалено їхні назви: замість відмінка *права* вжито термін *именовный падежъ*, дещо модифіковано й назви інших відмінків – *родный, дателный, виновный, звателный*. Саме в цій граматиці імена вперше поділено на п'ять відмін, що було значним кроком уперед у вивченні особливостей словозміни імен. На позначення поняття *словозміна* до наукового обігу введено термін *склоненіє*. Цим терміном оперує й Л. Зизаній (Грам. 1596), при цьому систему відмінків розширює ще одним компонентом – орудним відмінком, на позначення якого створює термін *творителный падежъ*, отже, система відмінків стає шестикомпонентною. Заслуговує на увагу той факт, що Л. Зизаній хоч і не виділяв місцевого відмінка, проте специфічні його форми подав у давальному відмінку через збіг флексій цих відмінків у двоїні та багатьох іменників у формі однини [Німчук 1985 : 75]. Виділення місцевого відмінка пов'язують із ім'ям найвидатнішого граматаста середньовіччя М. Смотрицького, який уперше в українському мовознавстві теоретично осмислив й обґрунтував семикомпонентний склад відмінкової системи, що досі зберігається в сучасній українській літературній мові. На позначення місцевого відмінка вчений запровадив термін *сказателный падежъ*. І. Ужевич виділяє ті ж відмінки в однині й множині, крім місцевого. Форми місцевого відмінка, засвідчені ілюстративним матеріалом, учений розглядає у складі давального відмінка, водночас уводить поняття так званого *несталого відмінка*, що самостійно не вживається, а лише у поєднанні з прийменниками (Грам. 1643). Без сумніву можна говорити, що йдеться саме про місцевий відмінок. До речі, і в сучасному мовознавстві була спроба вилучення із відмінкової системи цього відмінка на тій підставі, що його

семантичне навантаження нейтралізується в ньому прийменниками [Вихованець 1984 : 25–30].

Порівняно з надто стислим описом морфологічних категорій імен у Трактаті, значно розширено його в Грам. 1591. Зокрема, в теоретичній частині словенороського тексту ще немає конкретного поділу імен на відміни. В. Німчук пояснює це тим, що автори цієї граматики помітили відсутність закономірностей у граматичному оформленні груп слов'янських відповідників до груп грецьких слів, що свідчить про творчий підхід її авторів до розв'язання мовних проблем [Німчук 1985 : 53].

Першу спробу поділу імен на відміни здійснив Л. Зизаній, згрупувавши їх за десятьма типами відмінювання (Грам. 1596 р.). Проте, як зауважує В. Німчук, запам'ятати і засвоїти розподіл іменників на відміни було нелегко, оскільки, визначаючи кожну з них, перед парадигмами учений наводив флексії не тільки називного, а й усіх інших відмінків однини [Німчук 1985 : 76]. При цьому поряд із церковнослов'янськими формами Л. Зизаній дуже часто подавав живомовні українські, нерідко як основні.

Власне науковий опис п'яти типів відмінювання імен із відповідною характеристикою особливостей кожного з них та широко ілюстрованою парадигматикою спостерігаємо в граматиці М. Смотрицького (Грам. 1619). До перших чотирьох відмін за характерними ознаками (належністю до певного роду і за закінченнями) віднесено іменники, а до п'ятої – прикметники, що мають різні закінчення за родами; при цьому вчений наводить зразки відмінювання основних значеннєвих розрядів прикметників твердої і м'якої груп. У п'ятій відміні “*имень прилагателныхъ*” М. Смотрицький наводить приклади відмінювання й деяких розрядів числівників і займенникових слів, що мають прикметникову словозміну, або які, як і прикметники, субстантивувалися. Це наводить на роздуми, що вчений уже відчував специфіку зазначених класів слів порівняно з іменниками, а тому парадигми їх подав у кінці параграфа, присвяченого словозміні імен. Тим самим учений фактично накреслив шляхи виокремлення прикметника і числівника як самостійних частин мови. Теоретично осмислений і доказово обґрунтований поділ іменників на чотири відміни в основних рисах зберігся і в сучасних граматиках української мови. Ті ж, що мають прикметникове походження і які М. Смотрицький зараховував до п'ятої відміни, у сучасних граматиках не належать до жодної з відмін – “вони зберігають усі ознаки ад'єктивної словозміни у формах однини і множини” [Сучасна 2002 : 310].

Чи не вперше в українському мовознавстві в Грам. 1591 запроваджено термін на позначення флексії у виокремлених зі складу імен

прикметниках і числівниках, що зафіксовано у відповідних параграфах – “*О кончаняхъ налагаемыхъ*” (тобто про закінчення прикметників) і “*О числительныхъ*”. Новаторський підхід авторів цієї граматики спостерігаємо у виокремленні й описові категорії ступенів порівняння прикметників та способів творення форм звичайного (*налагаема*), вищого (*разсудителна*) та найвищого (*превосходна*) ступенів. Окремо виділено суплетивні форми (*строптивая*). Три ступені порівняння прикметників та способи творення ступеньованих форм описує також Л. Зизаній. На позначення звичайного ступеня вчений запроваджує термін *положенный*, вищого – *разсудный*, а найвищого – *превышший*. Суплетивні форми позначено терміном *стропотное* (Грам. 1596). Ступеньовання прикметників у зазначених граматах ілюстровано прикладами, що більшою мірою відбивають живе українське народне мовлення, ніж особливості церковнослов'янської мови. Помітним впливом української мови позначена проаналізована М. Смотрицьким церковнослов'янська система творення ступенів порівняння прикметників, у якій збережено створені Л. Зизанієм терміни на позначення ступеньованих форм у дещо модифікованих фонетико-графічних варіантах.

Значно розширено в Грам. 1619 порівняно з попередніми граматами опис числівників і займенників у складі *имень*, у відмінюванні яких М. Смотрицький виявив специфічні особливості, притаманні тогочасній староукраїнській мові. Відмінюванню кількісних числівників учений присвятив останній параграф п'ятої відміни – “*О склоненіи именъ числительныхъ*”. Відмінювання займенників відповідно до значенневих розрядів подано у межах чотирьох відмін. І. Ужєвич у системі числівника спостеріг важливу особливість сполучуваності числівників *один–чотири* з іменниками синтаксичним зв'язком узгодження у формі називного відмінка і зв'язком керування числівника *п'ять* і наступних з іменниками у формі родового відмінка, що відповідає сучасній нормі.

Та найбільше уваги в аналізованих працях приділено дієслову. Із позицій тодішнього розуміння морфологічних категорій уже в Трактаті випрацьовано основні поняття і термінологію дієслова, яку в основному перенесли до своїх граматик мовознавці старої доби, значно удосконаливши її як у теоретичному, так і в термінологічному аспектах. Зокрема, у Трактаті засвідчено такі терміни на позначення дієслівних категорій та її складників: *время* (час) у трьох часових формах – *настоящее*, *будущее*, *мимошедшее*, або *минувшее*; *залогъ* (стан) – *дѣйственный* і *страдалный* (активний і пасивний); *изложеніе* (спосіб); *видъ*. Ілюстрацій форм категорії способу, за допомогою якої передається воля мовця “*въ повелѣномъ, въ млтвеномъ, въ вопрономъ, въ зва-*

телномъ, въ повѣстномъ” уживанні, у Трактаті ще немає. Водночас до дієслівних способів зараховано *изложение необачно*, що, за спостереженням автора, не виражає ні особи, ні стану, ні часу. Цим терміном позначено *інфінітив* [Німчук 1985 : 26]. Щодо поняття, позначуваного терміном *видъ*, то не лише в Трактаті, а й у наступних граматиках воно не відповідає сучасному його розумінню, адже пов’язувалося з похідністю та непохідністю дієслова, тобто з його дериваційними особливостями. Щоправда, в Грам. 1596 Л. Зизаній виявив видові відношення в парадигмах дієслівних форм теперішнього і майбутнього часу, протиставлюваних за ознакою доконаності й недоконаності дії, що було важливим кроком уперед у теоретичному осмисленні цієї морфологічної категорії.

Початки осмислення сучасного поняття граматичного виду в слов’янській дієслівній системі вчені пов’язують із ім’ям М. Смотрицького, який хоч і не виділяв цю категорію в сучасному її розумінні, проте вже розрізняв дієслова за характером протікання дії та тісно пов’язував її з часовими формами [Німчук 1985 : 115].

У Трактаті та в Грам. 1591 ще немає поділу дієслів на дієвідміни. На позначення поняття *дієвідміна* створено термін *супроужество*, яким оперував і Л. Зизаній, а пізніше М. Смотрицький замінив його терміном *спряженіє*. Уперше в славістиці на дві дієвідміни (порівняно з тринадцятьма в грецькій мові) поділив дієслова Л. Зизаній, що відповідає сучасній системі дієвідмінювання, хоч критеріїв віднесення дієслів до тієї чи тієї дієвідміни учений ще чітко не визначив. Поділ дієслів на дві дієвідміни за особливостями відмінювання, зокрема за особовими флексіями теперішнього часу, здійснив М. Смотрицький, що було важливим теоретичним здобутком у мовознавстві зазначеного періоду. Цей поділ зберігається і в сучасних наукових і шкільних граматиках слов’янських мов. Зразки дієвідмінювання особово-часових і способових форм ілюстровано живомовним матеріалом поряд із церковнослов’янськими формами. Особливо виразно живомовна стихія панує в зразках дієвідмінювання дієслів у граматиці І. Ужевича (Грам. 1643).

Порівняно з Трактатом і Грам. 1591 детальніше описано категорію способу в Грам. 1596. Раніше створений термін *изложение* на позначення поняття дієслівної категорії способу Л. Зизаній замінив терміном *образъ* та виділив у складі цієї категорії такі різновиди: *изъявительный*, або *оуказательный* (дійсний), *повелительный* (наказовий), *желательный*, або *молитвенный* (бажальний) і *непредѣльный* (неозначений), співвідносний із запровадженим у Трактаті терміном *изложение необачно*. Як уже зазначалося (і це підтверджується ілюстративним матеріалом), тут ідеться про інфінітив. Звідси, очевидно,

й інша сучасна назва останнього – *неозначена форма дієслова* [Ярошевич : 87]. У Грам. 1596 у переліку способів не засвідчено умовного способу. Його виокремлює поряд із запровадженими Л. Зизанієм способами М. Смотрицький та позначає терміном *сослагателное наклонение*. З цього часу на позначення цієї дієслівної категорії граматики використовували саме цей термін аж до появи власне українського терміна *умовний спосіб* [Ярошевич : 30].

Поняття різновидніюваних та безособових дієслів, позначуваних відповідно термінами *иноскланяемое* і *безличные глаголы*, уперше в слов'янську морфологічну систему введено в Грам. 1591. Учення про безособові дієслова пізніше розвинув М. Смотрицький, спостерігши, що у цьому значенні найчастіше виступають дієслова пасивного стану (тобто з постфіксом *-ся*).

Грунтовніше, ніж у Трактаті, описано в наступних граматиках категорію стану. Крім активного і пасивного стану (відповідно *дѣйствительный* і *страдателный залогъ*), у цій категорії виявлено *средній залогъ*, *посредственный* і *отложный*, ілюстрації до яких засвідчують особливості семантики зворотних дієслів (Грам. 1591, Грам. 1596).

У граматиці М. Смотрицького теж налічується п'ять станів, з-поміж яких виокремлено *общиій залогъ* у дієсловах із постфіксом *-ся*, значення яких водночас може бути активним і пасивним. До наукового обігу М. Смотрицький увів поняття перехідності / неперехідності дії, позначивши відповідно термінами *глаголь преходителный* і *самостоятельный*. У граматиках М. Смотрицького й І. Ужевича виявлено в категоріях стану та перехідності / неперехідності ознаки, властиві синтаксичній системі мови, що дало підстави сучасним дослідникам кваліфікувати їх як міжривневі (морфолого-словотвірні-синтаксичні) [Вихованець 2004 : 242–246].

У складі дієслівних категорій Трактату засвідчено також категорії *лица* (особи) та *числа*, ілюстровані часовими формами. Говорячи про те, що дієслово має стільки чисел, скільки й ім'я, автор Трактату спостеріг похідний характер цієї категорії, її залежність від іменника, з яким сполучається дієслово, тож не випадково у сучасних дослідженнях категорію числа разом із категоріями особи і роду (для форм минулого часу та умовного способу) вчені кваліфікують як *невласне-дієслівні* [Вихованець 2004 : 223].

Починаючи з Трактату, за зразком грецьких граматик в окрему частину мови граматики виділяли *причастіє* (дієприкметник), у дефініції якого зазначалося, що цей клас слів має ознаки дієслова й імені, а також має такі категорії: *роди, види, начертання, числа, падежи, залози, времена, супроужьства*.

Учення про дієприкметник як окрему частину мови, що його сприйняли автори наступних граматик, упродовж досить тривалого часу тяжіло над українськими граматистами. Але, за спостереженням Г. Гнатюк, уже на початку XIX ст. російський філолог О. Востоков науково обґрунтував недоцільність виокремлення дієприкметника в самостійну частину мови [Гнатюк : 21].

Спираючись на виявлену ще в Трактаті подвійну природу дієприкметника, граматисти сучасності заперечують його частиномовний статус, однак по-різному кваліфікують його, а саме: *неособова, недієвідмінювана форма дієслова* [Жовтобрюх 1976 : 364; Грищенко 2002 : 392], *неособове дієслівне утворення* [Суч. укр. літ. м. 1969 : 408], *дієслівний прикметник* [Булаховський : 13], *віддієслівний, відносний прикметник* [Кучеренко 1967 : 12–20; Кучеренко 2003 : 153]; разом із порядковими числівниками і деякими розрядами займенників, що мають прикметникову словозміну, дієприкметники розглядають також як один із різновидів *ад'єктивних слів* [Кучеренко 2003 : 438–458]. У новітніх дослідженнях з морфології дієприкметник розчленовано на дієслівні й прикметникові утворення та розглянуто як в ізольованому вживанні (тобто поза синтаксичним контекстом) у сфері прикметника, так і в синтаксичному контексті як аналітичні форми у сфері дієслова [Вихованець 2004 : 286–288].

Вагомим здобутком у вивченні споріднених за походженням із дієсловом класів слів є введення М. Смотрицьким до наукового обігу поняття дієприслівника, позначеного терміном *дѣепричастіе* та розгляд його як усіченої форми дієприкметника. Дієприслівники, що мають у сучасній українській мові кінцеві формальні показники *-чи, -ши, -вши*, учені вважають колишніми застиглими формами називного відмінка нечленних дієприкметників жіночого роду, що були відомі в давній мові ще з XIII–XIV ст. [Бевзенко : 348; Німчук 1985 : 123].

Значно менше уваги в досліджуваних джерелах приділено традиційно виокремлюваним незмінним частинам мови – прислівнику, прийменнику і сполучнику, а в Грам. 1619 і Грам. 1643 – вигуку. Та це й зрозуміло, оскільки, зважаючи на одноформність і безкатегорійність цих класів слів, у їхньому складі розрізняють лише значеннєві, структурні та функційні розряди. Виняток у цьому плані становить хіба що прислівник, у якому граматисти вже здавна виявляли категорію ступенів порівняння та способи творення ступеньованих форм. Частки як лексико-граматичний клас слів у давніх граматиках учені ще не виокремлювали і розглядали в складі прислівників, хоч уже на той час у їхньому складі налічували численну кількість одиниць із розгалуже-

ною семантикою та розмаїттям виконуваних функцій [Симонова 1982 : 71–74; Симонова 2004 : 47]. У наведених ілюстраціях до розгляду незмінних класів слів у граматиках досліджуваного періоду і в наступних аж до середини XIX ст. спостерігається нечітке їх розрізнення. Зокрема, до опису семантичних розрядів прислівника потрапили деякі сполучники (*неже, яко, что*), прийменники (*безъ, кромѣ*), частки (*се, осе, либой, чи, не, ні, ані*), вигуки (*охъ, цыть, богме*) і навіть дієслівні способові форми (*ходи, мню*) тощо (Грам. 1596, Грам. 1619, Грам. 1643). До складу сполучників помилково віднесено також прийменники (*дѣля, ради*) (Грам. 1591, Грам. 1619). Найдетальніше висвітлено семантичну класифікацію прислівників у Грам. 1619, однак через те, що вона була орієнтована на зразки грецьких і латинських граматик, як зауважує В. Німчук, витримати її було важко, а тому деякі прислівники повторюються в різних семантичних розрядах [Німчук 1985 : 127]. Можна припустити також полісемію окремих із них, як це спостерігаємо в сучасній українській літературній мові.

У цілому ж розподіл незмінних класів слів за значеннєвими, структурними та функційними особливостями в граматиках старої доби заклав основи подальшого їх вивчення в сучасній українській літературній мові.

Важливою особливістю ілюстративного матеріалу в описі незмінних частин мови є свідоме використання українських живомовних лексичних елементів поряд із церковнослов'янськими, у чому виявилось прагнення українських мовознавців старої доби наблизити словенороську мову до народного мовлення [Німчук 1985 : 88].

Проаналізувавши граматичні праці мовознавців старої доби, можна зробити такі висновки.

Центральне місце в граматиках XVI–XVII ст. займають проблеми морфології, пов'язані з теоретичним осмисленням і науковим описом її одиниць – частин мови, морфологічних категорій і форм та їх термінологічним вираженням.

На початковому етапі розвитку граматичної думки в Україні вчені послуговувалися здобутками високорозвинених класичних мов – давньогрецької та латинської, пристосовуючи вчення по частини мови як основні морфологічні одиниці та властиві їм категорії і форми до слов'янського мовного ґрунту. Трактат “О осмихъ частехъ слова” і Граматика 1591 р. – це лише перші кроки граматистів в усвідомленні й науковому описі найзагальніших понять морфології та створенні слов'янської лінгвістичної термінології.

Із розвитком мовознавчої науки значно розширюється коло її понять, що знаходить вияв і в розширенні наукової термінології, через

призму якої викреслюється видатна роль граматистів старої доби. У працях визначних діячів вітчизняної мовознавчої науки далекого минулого – Л. Зизанія, М. Смотрицького, І. Ужевича – уперше в українському мовознавстві викладено теорію морфології, сформульовано сутність основних її понять, створено й удосконалено слов'янську лінгвістичну термінологію, що стала надбанням не лише української, а й інших слов'янських мов. Хоча в описі морфологічних одиниць староукраїнські граматисти орієнтувалися на випрацювану ще в античних граматиках теорію, у своїх працях вони вийшли далеко за її межі, виявили новаторський підхід до вивчення особливостей слов'янської морфологічної системи, цілеспрямовано використовуючи поряд із церковнослов'янським ілюстративним матеріалом живомовний український. При цьому вони ставили за мету не лише лінгвістичний опис граматики, а й унормування, кодифікацію церковнослов'янської мови в її східнослов'янській (швидше – українській) редакції, що було на той час важливим кроком уперед у розвиткові тогочасної мовознавчої науки й особливо в поширенні освіти, саме тому їхні граматичні праці використовували як навчальні посібники не лише в Україні, а й поза її межами. А це дає підстави стверджувати, що тогочасне українське мовознавство було на рівні європейської лінгвістики.

Отже, діяльність граматистів старої доби у випрацюванні теоретичних засад морфології (поділу слів за частинами мови, виявлення в них морфологічних категорій із широко ілюстрованою живомовним матеріалом парадигматикою, запровадження слов'янських термінів для їхнього позначення тощо) сприяло подальшому її розвиткові, усталенню й уточненню деяких старих теорій та створенню принципово нових стосовно сутності та функціонування її одиниць.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Грам. 1591 – Грамматика доброглаголиваго елино-словенскаго языка (Адельфотес). – Львів, 1591.

Грам. 1596 – “Грамматика словенска” Л. Зизанія. – Вільно, 1596 // Зизаній Л. Грамматика словенська / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1980. – 190 с.

Грам. 1619 – “Грамматіки славенскія правилное синтагма” М. Смотрицького. – Єв'є, 1619 // Смотрицький М. Грамматика / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1979. – 502 с.

Грам. 1643 – “Граматыка словенская” І. Ужевича. – Париж, 1643 (паризький рукопис); 1645 (арраський рукопис) // Грамматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. – К. : Наук. думка, 1970. – 459 с.

Трактат – Трактат “О осмихъ частехъ слова” (див.: Список використаних джерел. 21).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Булаховський Л. А. Дієслово // Підвищений науково-методичний курс української мови : Лекція 6 / Л. А. Булаховський. – К. : НКО Центр. заочн. курси, 1929. – С. 12–25.
3. Вихованець І. Р. Дві версії про місцевий відмінок / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25–30.
4. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. І. Вихованця / І. Р. Вихованець, К. Г. Гордонська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
5. Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк. – К.: Наук. думка, 1982. – 248 с.
6. Гриценко П. Історик української мови І. П. Чепіга // У силовому полі мови / П. Гриценко. – К. : КММ, 2011. – С. 5–12.
7. Жовтобрюх М. А. “Граматыка словенская” Івана Ужевича – пам’ятка староукраїнської літературної мови / М. А. Жовтобрюх // Слово і труд. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 167–169.
8. Жовтобрюх М. А. Частини мови в “Граматиці слов’янській” І. Ужевича / М. А. Жовтобрюх // Східнослов’янські граматики XVI–XVII ст.: Матеріали симпозиуму. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 51–58.
9. Кучеренко І. К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови / І. К. Кучеренко // Мовознавство. – 1967. – № 4. – С. 12–20.
10. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Видання друге, уточнене й доповнене / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля – 2000. – 2003. – 463 с.
11. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології / Н. А. Москаленко. – К. : Рад. шк., 1959. – 224 с.
12. Німчук В. В. Основоположне значення “Граматики” М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві / В. В. Німчук // Східнослов’янські граматики XVI–XVII ст.: Матеріали симпозиуму. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 6–20.
13. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XVI–XVII ст. / В. В. Німчук – К. : Наук. думка, 1985. – 222 с.
14. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології / І. Огієнко // Записки Українського наукового товариства у Києві. – Кн. 1. – К. : ЗУНТК, 1908. – С. 94–129.
15. Огієнко І. Для одного народу одна наукова термінологія / І. Огієнко // Рідна мова. – Варшава, 1935. – Ч. II. – С. 491–498.
16. Симонова К. С. Частки в граматичних працях кінця XVI – першої половини XVII ст. / К. С. Симонова // Східнослов’янські граматики XVI–XVII ст. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 71–74.
17. Симонова К. С. До питання про статус службових слів у науковій концепції частин мови / К. С. Симонова // Наук. зап. НаУКМА. – Т. 34. – Філологічні науки. – 2004. – С. 46–50.

18. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / І. І. Ковалик, І. Г. Матвійас, Д. Х. Баранник, В. М. Русанівський та ін.; За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.

19. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Ч. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. – 3-є вид., переробл. і допов. – К.: Вища шк., 2002. – 439 с.

20. *Шевельов Ю.* Покоління 20-х років в українському мовознавстві / Ю. Шевельов // Слово. – Число 6. – 1993. – С. 8–30.

21. *Ягич И. В.* Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке / И. В. Ягич // Исследования по русскому языку. – СПб. 1896. – Т.1. – Ч. 3. – С. 311–365.

22. *Ярошевич І.* Українська морфологічна термінологія ХХ – початку ХХІ ст. / І. Ярошевич. – К.: КНЕУ. – 2010 – 195 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.14

Ірина Ярошевич, канд. філол. наук, доц.
КНЭУ имени Вадима Гетьмана, Киев

Терминоворчество українських граматистов періода XVI–XVII веков (ретроспективний обзор)

В статъе рассматривается проблема теоретического осмысления основных понятий морфологии как одной из составляющих частей грамматики в трудах украинских языковедов давнего времени. В частности, прослежены эволюционные процессы в изучении частей речи, морфологических категорий и форм, а также их терминологическое выражение.

Ключевые слова: морфология, части речи, морфологическая категория, термин, морфологическая терминология.

Iryna Yaroshevych, Ph D, Doc.
Vadym Hetman National Economic University of Kyiv, Kyiv

The Terms of Ukrainian Grammarians of Period of XVI–XVII of Century (Retrospective Review)

The article deals with theoretical understanding and developing basic concepts of morphology as one of the components of the grammar works by Ukrainian linguists of old century. In particular, traced the evolutionary process of learning parts of speech, morphological categories and forms and their terminology expressions.

Key words: morphology, part of speech, morphological category, term, morphological terminology.